

УДК 371.3:811.161.2'35

Хом'як І. М.

ХАРАКТЕР ОРФОГРАФІЧНИХ УТРУДНЕНЬ, ВИКЛИКАНИХ МОВЛЕННЄВИМ СЕРЕДОВИЩЕМ

У статті запропоновано визначення, що таке орфографічні помилки; проаналізовано орфографічні невправності школярів, які поряд із рідною вивчають російську мову і зазнають впливу територіальної говірки; умотивовано соціальний характер мовленнєвої грамотності; продіагностовано рівень культури мовлення учнів; обґрунтовано залежність характеру орфографічних похибок від особливостей мовленнєвого середовища; пояснено доречність застосування терміна «росіянізми»; визначено причини забруднення мовленнєвого довкілля.

Ключові слова: українська літературна мова, мовленнєве середовище, орфографічні помилки, споріднена мова, місцеві говори, інтерференційні впливи, росіянізми, мовленнєвий конгломерат, орфоенічні відхилення, мовленнєва культура.

В статье дается определение, что такое орфографические ошибки; анализируются орфографические ошибки школьников, которые изучают и родной язык, и русский, а также испытывают влияние территориальных говоров; мотивируется социальный характер речевой грамотности; диагностируется уровень культуры речи учащихся; обосновывается зависимость характера орфографических ошибок от особенностей речевой среды; разъясняется уместность применения термина «россиянизмы»; определяются причины загрязнения речевой среды.

Ключевые слова: украинский литературный язык, речевая среда, орфографические ошибки, родственный язык, местные говоры, интерференционные влияния, россиянизмы, речевой конгломерат, орфоэпические отклонения, речевая культура.

The article gives the definition of spelling mistakes and analyses spelling mistakes of students who learn their native language and Russian and are affected by territorial dialects; it justifies the social aspect of verbal literacy, defines students' cultural level of speech, substantiates dependence of the nature of spelling mistakes on the features of speech environment; clarifies the relevance of use of the term «rosyjanizm»; defines the reasons of dissemination of incorrect words in speech environment.

Key words: Ukrainian literary language, speech environment, spelling mistakes, kindred language, local dialects, interference influences, «rosyjanizm», speech conglomerate, orthoepic deviation, speech culture.

Приплив значної кількості орфографічних помилок у тренувальні й контрольні роботи школярів можна пояснити неврахуванням у навчальному процесі дії говорів і негативного переносу з інших мов. Без допомоги вчителя-словесника учневі середніх класів важко протистояти проникненню в усне й писемне мовлення інтерферованих елементів, характерних мовленнєвому середовищу, де користуються переважно територіально маркованими наборами комунікативних одиниць.

Передусім дамо визначення ключового поняття: **орфографічні помилки** – це відхилення від правописних норм, порушення в передачі звукової мови на письмі, недотримання правил написання слів разом, окремо і через дефіс, переносу слів із рядка в рядок, неправомірне вживання великої літери тощо.

Природу орфографічних помилок, зумовлених впливом мовленнєвого середовища, досліджували Х. Волський, І. Лисков, В. Д. Кудрявцев, Є. П. Луппова, С. А. Копорський, М. В. Ушаков, О. В. Текучов, Л. М. Симоненкова, М. В. Бардаш, у т. ч. й автор статті (у зв'язку з дією діалектного оточення), О. М. Біляєв, М. Т. Баранов, Г. М. Іваницька, І. М. Мельниченко, Н. А. Пашківська, О. Ф. Коломійченко, В. І. Тихоша, С. Т. Яворська та ін., серед яких і автор запропонованого дослідження (в умовах інтерференційного впливу близької за структурою мовної системи).

Мета статті – проаналізувати характер орфографічних помилок сучасних школярів, які поряд із рідною (українською) вивчають російську мову та зазнають впливу діалектного середовища.

Літературна мова охоплює всі сфери життя людини: освіту, науку, мистецтво, театр, у ній формуються поняття духовної і матеріальної культури, причому, як зазначають дослідники, людина є не тільки суб'єктом, що створює ці поняття, а й об'єктом, на якому позначена дія мовного мислення, у широкому розумінні – мовної культури [6, с. 19], яка потребує вдосконалення. А. А. Бортняк ілюструє приклад мовлення, пересипаного спотвореним запозиченням слів із російської мови, що належить викладачеві технічного коледжу: «Юрочка, – звертається мати до сина, – подивись тільки, що ти зробив! Невже ти не розумієш, що так нехарашо?..» [2, с. 11].

А ось реакція юнака на наше зауваження щодо брудного мовлення:

– От чьо всі кажуть, шо я неправильно розговарюю. Да, буває таке, шо забуваю некторі слова, але то не є проблема. Не, я не кажу, шо це правильно – не звертати уваги на те, шо говориш, але подивіться кругом. Всі розговарюють з поми'лками, от і я не рижий. Я ж не самий левий в цьом житті!

Об'єктивним є висновок С. Я. Єрмоленко й Л. І. Мацько про те, що в суспільній сфері «панує сучасна російська мова з низькою культурою, тобто зі значним порушенням її орфоепічних і лексичних норм, що зумовлено інтерференцією, та українська «макаронічна» мова, відомий усім суржик, для багатьох зручний, оскільки це мовлення «навпростець», не обтяжене нормами й правилами, але дуже небезпечний, бо це він є візитною карткою масової неосвіченості, безкультур'я, неуваги кожного з нас до самого себе»[4, с. 30]. На жаль, мовленнєва безпорадність, невміння написати елементарний текст «чомусь перестали сприйматись як пляма на службовому мундирі»[6, с. 4].

Своя специфіка властива мовленнєвому середовищу в сільській місцевості: «сучасний носій діалекту, намагаючись засвоїти літературну мову (другу для себе мовну систему), створює такі мовленнєві витвори, які не відповідають ні його предковічній мовній системі, ні вторинній, літературній»[8, с. 252]. Такий вид мовленнєвої діяльності називають «субординативним продуктивним білінгвізмом» (С. М. Верещагін), який також активно спричиняє появу на письмі орфографічних похибок.

Мовленнєва грамотність учнів має соціальний характер, представлений сукупністю вимог до усталеного в суспільстві стандарту освіченості. Комунікативна активність людини залежить від рівня її інтелекту, інтересів, громадянських запитів. Що освіченіше, вимогливіше середовище, у якому перебуває мовець, то критичніше його ставлення до власного мовлення.

Мову називають акумулятором, інтегратором культури, стан якої визначають рівнем мовного розвитку й досконалістю мовлення. Мовленнєва культура досягає розквіту там, де «носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймають їхню мову в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов» [6, с. 9], тобто культура мовлення зароджується із самоусвідомлення мовної особистості й набуває загальнодержавного значення, одержавши право на впровадження в усі сфери суспільного життя.

Можна погодитися з Н. Д. Бабич у тому, що рівень мовленнєвої культури в нашій країні міг би бути вищим [1, с. 18], хоча б тому, що українська мова одержала конституційний статус державної, загальнообов'язкова середня освіта сприяє поширенню норм літературної мови, під її впливом якоюсь мірою стираються говіркові відмінності загальнонаціональної мови тощо. Однак значна кількість людей послуговується українською мовою лише на побутовому рівні, не завжди стежачи за її чистотою. Поза увагою лишається те, що культура мовлення поступово формується в процесі повсякденної комунікативної діяльності. Тому людина повинна дбати про правильність мовлення і в родинному колі, і на виробництві, і в навчальному закладі, висловлюючись усно чи на письмі, спілкуючись із аудиторією чи розмірковуючи наодинці.

Від рівня мовленнєвої культури залежить ефективність роботи над правописними помилками, зумовленими інтерференційним впливом діалектної і спорідненої мов. Тому «навчання в школі літературної мови й орфографії повинно відбуватися одночасно, як два нерозривні між собою компоненти одного й того ж явища» [10, с. 11]. Забруднене мовлення, як правило, супроводжує неграмотне оформлення слів, спричиняє появу орфографічних неадапцій. «Шлях боротьби за високу успішність, – підкреслює В. О. Сухомлинський, – лежить передусім через мовну культуру, бо мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності» [9, с. 53].

Дослідники діалектних орфографічних помилок накреслили загальний напрям роботи словесників, які працюють із учнями – носіями говірок, визначили вибір методичних прийомів, що впливають із дозування навчального матеріалу, пов'язаного з урахуванням особливостей місцевої мови. Від уміння школяра вимовляти звуки залежить доцільність методики опрацювання відповідної аналізованому звуковій орфограми. У зв'язку з тим, що діалекти функціують переважно в усному мовленні, найбільші труднощі містяться в розходженнях місцевих говорів й орфографічно нормативних написань. Необхідна умова для подолання діалектних орфографічних помилок – допомогти учням позбутися діалектизмів у літературному мовленні.

На перехідному етапі, який становить шлях від формування в учнів орфографічних умінь до вироблення в них адекватних навичок, проявляються вимовні властивості наріч, здатні і пізніше викликати в дітей певні хитання у виборі правильних написань.

У дитинстві, в материнській, або родинній, школі, мову засвоюють спонтанно, шляхом наслідування. Для дітей мова батьків – «не один із можливих її різновидів, а мова як така. На цьому рівні батьки сприймаються дітьми як носії ідеальної мовної системи. Положення кардинальним чином міняється, якщо діти з тієї чи іншої причини оволодівають у подальшому більш престижними формами мови» [8, с. 99]. Як свідчить М. С. Вашуленко, сформовані в процесі неусвідомленого наслідування вимовні навички не завжди відображають орфоепічні норми літературної мови. За даними дослідників дитячого мовлення, у 21–40 % дошкільнят виявлено недоліки вимови навіть у 6–7 років [3, с. 20].

На залежність характеру орфографічних помилок від особливостей вимови вказують у своїх роботах Л. М. Симоненкова, М. С. Вашуленко, П. П. Іванов, М. С. Поздняков, П. О. Афанасьєв та ін. Якби діти змалку чули літературно нормовану мову, орфоепічно грамотно розмовляли в дитячому садку, наполегливо вдосконалювали вимовну вправність у школі, гострота проблеми учнівської грамотності зникла б сама собою. Для зменшення потоку орфографічних помилок, спричинених дією інтерферованого мовленнєвого середовища, навчання орфоепії й орфографії потрібно вести одночасно, «незважаючи на те, що в багатьох випадках засвоєння деяких навичок вимови відбуватиметься повільніше, ніж засвоєння словника, граматики і деяких правил правопису» [10, с. 69].

З огляду на об'єктивні й суб'єктивні причини в Україні склалася специфічна мовленнєва ситуація. Навіть мовлення міських жителів, порівняно з іншими країнами, далеко не завжди є еталоном спілкування. Частіше – це мовленнєвий конгломерат: поєднання елементів літературної, діалектної («селянської»), напівдіалектної (розмовної «міської») та інтерферованої російської мов, що дезорієнтує учня у виборі необхідного словесного матеріалу і засобів передачі його на письмі. За таких обставин в учнів притуплюється чуття мови, згасає орфографічна пильність, вони втрачають контроль за правильністю письма.

Орфографічні помилки виникають у результаті нашарувань у свідомості учнів структурних елементів близьких мов. Інтерференція, як правило, є наслідком невміння диференціювати подібні звуки, морфеми, граматичні форми використовуваних для спілкування мов.

На думку М. Лесюка, причиною забруднення мовленнєвого довкілля є те, що частина носіїв української мови часто вплітає у своє мовлення російські слова, ніби хизуючись «глибокими» знаннями російської мови; інші, недостатньо володіючи українською літературною мовою, вживають російські слова з упевненістю, що користуються літературними формами; урешті, третя категорія україномовців добре володіє літературною мовою, але часто «лінується» віднаходити в кожному конкретному випадку правильні українські відповідники російським словам [7, с. 15]. Раніше українця, який говорив російською мовою, можна було легко розпізнати за характерним акцентом. Українці здебільшого окали, росіяни ж, розмовляючи українською мовою, акали. «Сьогодні ж, – розмірковує С. Караванський, – сталося щось подібне до вавилонського стовпотворіння: деякі українці, говорячи по-російськи, і далі окають, зате по-українськи акають» [5, с. 10], що копіюють діти й адекватно передають на письмі.

Дослідники сучасного українського мовлення (О. Сербенська, Ю. Редько, О. Федик, С. Караванський, М. Лесюк та ін.) привертають увагу освітян до типових орфоепічних відхилень, здатних віддзеркалюватися в письмових роботах учнів схожими за характером орфографічними помилками.

Так, «акання» вважають чи не найголовнішою ознакою мовленнєвого суржику. Однак у засобах масової інформації можна чути про те, як «*помагати Президентіві України парадими*» (замість *порадами*), що в нас «*разпачнеться передвиборна кампанія*», «*засідатиме абласний виканавчий камітет*», а також «*Рада Абарони*», йдеться про успіхи «*еканоміки і палітики*». Наведені приклади є типовими ознаками звукового калькування, оскільки в літературній українській мові у наголошеній і ненаголошеній позиціях звук [о] вимовляють виразно і передають на письмі літерою **о**.

Неправильною вимовою звука [е] пояснюють так зване «екання», що графічно передається так: «*лекція*», «*факультет*», «*університет*», «*кабінет*», «*ідеал*», «*пленум*» (замість – *лекція*, *факультет*, *університет*, *кабінет*, *ідеал*, *пленум*). На відміну від російської мови, в українській літературній мові перед голосним [е] приголосні звуки вимовляють твердо. Не пом'якшують приголосні і перед [и] як у власне українських, так і в запозичених словах: *сизий*, *дивний*, *нитка*, *дизель*, *дистанція*, *ситуація*, а не «*сізий*», «*дівний*», «*нітка*», «*дізель*», «*дістанція*», «*сітуація*», оскільки російському [и] відповідає український [и], що передають на письмі літерою **и**.

Помилковою слід вважати оглушену вимову фарингального звука [г], який відсутній у російській мові, або передавати задньоязиковий проривний [г] літерою **г**. Слід сказати, що під впливом мовленнєвого довкілля школярі уникають вживання літери **г**.

Слова, вимова і правопис яких зазнали інтерференційного впливу російської мови, в нормативних словниках іменують русизмами. Сумніви щодо точності цього терміна висловив М. Лесюк. На його думку, слово **русизм** є двозначним, оскільки його можна трактувати як похідне від слів «руський» і «руський»: перше означає те саме, що й український, бо Україна, як відомо з історії, мала назву Русь; друге утворено від російського слова й означає – російський. Не прижився термін «русизм», що подає російсько-український словник як застаріле слово. Застосувавши словотвірну модель, за якою до твірної прикметникової основи приєднано суфікс *-ізм-* чи *-изм-*, М. Лесюк додав до твірної основи прикметника *російський* (*росій-*) суфікс *-ізм-*, у результаті одержав новотвір – **росізм** [7, с. 17].

Твердження М. Лесюка видається переконливим і більш точним, ніж широко вживаний у шкільній практиці «русизм», однак із огляду на вищесказане, вважаємо доречнішим застосовувати термін «росізм», який до того ж трапляється у словниках з аналізованим значенням.

Отже, більшість орфографічних помилок виникає внаслідок розходжень у дотриманні літературних норм в усному мовленні і на письмі. Видозміни мовлення спричиняють інтерференційні впливи спорідненої мови і територіальних говірок. Тому слід наполегливо дбати про підвищення мовленнєвої культури школярів, домагатися дотримання єдиного орфоепічного й орфографічного режиму в закладах освіти.

Література:

1. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посібник / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 2003. – 432 с.
2. Бортняк А. А. Ну що б, здавалося, слова ... / А. А. Бортняк. – К. : Український письменник, 1994. – 73 с.
3. Вашуленко М. С. Орфоепія і орфографія в 1-3 класах : посібник для вчителів / М. С. Вашуленко. – К. : Рад. школа, 1982. – 104 с.
4. Єрмоленко С. Я. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови / С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько // Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 28–33.
5. Караванський С. Секрети учнівської мови / С. Караванський. – К. : Кобза, 1994. – 152 с.
6. Культура української мови / С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін.; за ред. В. М. Русанівського. – К. : Либідь, 1990. – 304 с.
7. Лесюк М. Словник русизмів у сучасній українській мові / М. Лесюк // Українська мова і література в школі. – 1994. – № 5-6. – С. 15–23.
8. Проблемы двуязычия и многоязычия. – М. : Наука, 1972. – 359 с.
9. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови / В. О. Сухомлинський // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 7. – С. 52–61.
10. Текучев А. В. Преподавание русского языка в диалектных условиях / А. В. Текучев. – М. : Педагогика, 1974. – 176 с.